

1.01
Prejeto 11. 2. 2014

UDK: 330.341.424 (262.3)"1900/1941"

Hrvoje Ratkajec*

Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana 1900–1940

IZVLEČEK

Pričujoči članek ima namen predstaviti proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940 in je usmerjen v analizo tistih industrij oz. industrijskih panog, ki so značilne za proces industrializacije (železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstila in premogovniška industrija) in tudi specifične za izbrani prostor (industrija gradbenih materialov in industrija predelave rib). Metodologija temelji na teoriji o razvoju industrijskih regij, splošni teoriji lokaciji in teoriji pola rasti. Ugotovitve analize so, da v izbranem prostoru pride do oblikovanja temeljne industrijske strukture, t. i. industrijskega skeleta, s središčem v Trstu kot regionalnem polu rasti, pri čemer velika gospodarska kriza iz tridesetih let bolj kot prva svetovna vojna predstavlja odločilno prelomnico v njegovem razvoju.

Ključne besede: severovzhodni Jadran, proces industrializacije, industrijska regija, Trst, 1900–1940

ABSTRACT

INDUSTRIALISATION PROCESS AND THE ESTABLISHMENT OF THE INDUSTRIAL REGION IN THE NORTH-EASTERN ADRIATIC 1900–1940

In his article the author presents the industrialisation process and the establishment of the industrial region in the area of the north-eastern Adriatic in the period between 1900 and 1940, and focuses on analysing the industries or industry sectors characteristic for the industrialisation process (iron and steel, metal products, mechanical, textile and coal industry) as well as industries specific for the area (building materials and fish processing industry). The methodology is based on the theory of the development of industrial regions, general location theory, and theory of growth poles. The analysis indicated that the basic industrial structure, the so-called industrial framework, developed in the area, with the centre in Trieste as the regional growth pole, and that the 1930s Great Depression – to a greater extent than World War I – represented a decisive turning point in its development.

Keywords: north-eastern Adriatic, industrialisation process, industrial region, Trieste, 1900–1940

* dr., Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI–6000 Koper; hrvoje.ratkajec@fhs.upr.si

1. Uvod - industrializacija v prostoru

Neposredno gledano industrializacija pomeni uvajanje novih tehnoloških procesov (strojev) in organizacijskih oblik (koncentracija in centralizacija proizvodnje) v industrijsko proizvodnjo, hkrati pa pomeni dolgotrajen proces gospodarske rasti v Evropi od 18. stoletja naprej v 20. stoletje, ki vključuje strukturne spremembe v krepitvi sekundarnega (industrija) in terciarnega (storitve) sektorja nasproti primarnemu (kmetijstvo), večjo porabo surovin, urbanizacijo, višje dohodke na prebivalca in boljši standard življenja.¹

Pričujoči članek ima namen predstaviti proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940, pri čemer izpostavlja štiri glavne raziskovalne probleme: prvi raziskovalni problem so značilnosti procesa industrializacije v prostoru, ki zajema furlansko, primorsko in istrsko območje, in kateri je v letih 1900–1918 upravno-politično večinoma bil del Avstro-Ogrske, v obdobju 1918–1940 pa je v celoti del Kraljevine Italije. Fokus pri analizi procesa industrializacije je na razvoju industrije, natančneje na vzpostavitvi mreže industrijskih obratov v izbranem prostoru. Iz te mreže je razvidno, kateri tipi industrij so prisotni v izbranem prostoru, kje so locirani (v mestnem ali podeželskem okolju), velikost obratov ter stopnja koncentracije in specializacije (delovanje lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij).

Drugi raziskovalni problem detajlneje razčlenjuje razvoj industrijskih dejavnosti v urbanem in podeželskem okolju, in sicer preko procesa pronicanja (*trickle-down process*) in dinamičnih eksternalij (*dynamic externalities*) v odnosu med mesti in podeželjem, pri čemer nam tako proces pronicanja kot dinamične eksternalije kažejo, kako se je razvijala industrija v nerazvitem, ne-mestnem okolju, in sicer s pomočjo finančnih investicij, prenosa podjetniškega znanja, tehnoloških postopkov in strojev, odpiranja novih transportnih povezav in tržišč.

Na osnovi mreže industrij, lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij ter dinamičnih eksternalij tretji raziskovalni problem obravnava mesta kot središča industrijskega razvoja oz. pole rasti (*growth-poles*) v prostoru severovzhodnega Jadrana. Pri tem bomo ugotavljali ali je Trst, kot največje mestno središče, funkcioniral kot pol rasti, ker so največji in najmočnejši tokovi prenosa podjetniških pobud, kapitala, znanja in tehnologij izhajali iz njega, medtem ko so manjša mestna središča (kot so Gorica, Pulj in Tržič) in podeželje razvijala svojo industrijo v intenzivnem razmerju z njim. Na temelju delovanja polov rasti in mreže industrije, bomo preverili ali tudi pride do oblikovanja industrijske regije v prostoru ter katere so njene značilnosti.

S četrtem raziskovalnim problemom pa bomo omenjene raziskovalne probleme navezali na časovno komponento, in sicer bomo obravnavali vpliv političnih meja in državnih ekonomskih politik na potek industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana. V izbranem časovnem okviru in prostoru sta se namreč zgodila dva močna ekonomska pretresa (prva svetovna vojna in velika ekonomska kriza v tride-

¹ Paul Hudson: *The Industrial Revolution*. London 1992, str. 2.

setih letih), ki sta povezana z aktivno vlogo države in njenih politik pri usmerjanju gospodarstva.

V članku ni bilo mogoče predstaviti vse industrijske panoge, ki so obstajale v prostoru severovzhodnega Jadrana, zato smo se usmerili v tiste, ki so značilne za proces industrializacije (železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstila in premogovniška industrija) in tudi specifične za ta prostor (industrija gradbenih materialov in predelave rib).²

Članek je sestavljen iz več poglavij. Po uvodnem poglavju sta v drugem in tretjem poglavju predstavljeni metodologija in raziskovalne metode. Četrto poglavje je sestavljeno iz analize razvoja izbranih industrijskih panogzaključki analiz pa so predstavljeni v petem poglavju.

2. Metodologija - industrijska regija in dejavniki nastanka, razvoja, koncentriranja in širjenja industrije

Aktualni pregledi ekonomske zgodovine Evrope 19. in 20. stoletja³ obravnavajo potek procesa industrializacije v Evropi preko zaključenih geografskih enot, to je nacionalnih držav. Toda tudi najbolj industrializirane države v Evropi niso bile enakomerno industrializirane. Sledeč Pollardu,⁴ industrializacija v Evropi ni potekala tako, da se je ena država v celoti industrializirala pred drugo, ampak se je industrializacija začela v posameznih regijah v državi, t. i. industrijskimi regijami. Ta razlika v stopnji industrializacije znotraj države je, po Pollardu, prisotna povsod po evropski celini.

Posebnost industrijske regije je, da je v svoji industrijski dejavnosti specializirana. V njej so koncentrirane ključne ali bazične industrije (*key industries*). To so temeljne industrijske proizvodne dejavnosti, ki vodijo tehnološke in organizacijske ter vplivajo na ostale ekonomske spremembe, značilne za proces industrializacije. Zato so te ključne industrije praviloma bile rudarstvo, železarstvo in jeklarstvo ter kovinska in strojna industrija, ki so s svojo ekonomijo obsega (*economies of scale*) in izvozno usmeritvijo dale značaj in obliko industrijski regiji.⁵

Na osnovi značilnosti formiranja ključnih industrij lahko nadalje opazujemo nastanek in razvoj celotnega prostorskega vzorca razporejenosti industrije znotraj posamezne regije, kot smo začrtali v prvem in drugem raziskovalnem problemu. Pri tem uporabimo splošno teorijo lokacije (*General location theory*), ki opredeljuje

² Detajlno analizo več kot dvanajst industrijskih panog, ki vključuje tako velike kot manjše industrije, sem opravil v svoji doktorski disertaciji (Hrvoje Ratkajec: Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana (Furlanija, Primorska in Istra) (1900–1940). Koper: Univerza na Primorskem, 2012).

³ The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the present. Cambridge 2010; Ivan Berend: An Economic History of Twentieth Century Europe. Cambridge 2006.

⁴ Sidney Pollard: Peaceful Conquest: the Industrialization of Europe 1760–1970. Oxford 1981 (dalje Pollard, Peaceful Conquest).

⁵ Prav tam, str. 113, 115.

univerzalne dejavnike nastanka, razvoja, koncentriranja in širjenja industrije. Ti t. i. lokacijski dejavniki (locational ali location factors), ki neposredno vplivajo na odločitev industrije za postavitev na določeni lokaciji, so surovine, energija, delovna sila, trg in transport blaga ter kapital.⁶ Poleg teh ekonomsko geografskih dejavnikov, Pollard kot zgodovinska dejavnika izpostavlja še podjetništvo (entrepreneurship) in državo.⁷

Splošna teorija lokacije razlaga, kako iz vzorca razporejenosti industrijskih dejavnosti v prostoru oz. regiji lahko vidimo, če so te povezane preko kakšne centralne točke oz. mesta, ki je praviloma največji industrijski center v regiji. Primarna prednost mesta kot ekonomskega središča leži v aglomeraciji, to je v koncentriranju ekonomskih dejavnosti na enem mestu. Tako koncentracija obratov v isti industrijski panogi v mestu pomeni določene ugodnosti za vse obrate, ker si med seboj lahko delijo primerno kvalificirano delovno silo, posamezne storitve (npr., dobavo surovin) in tehnologijo – to je delovanje t. i. lokalizacijskih ekonomij (*localization economies*). Koncentriranje industrijskih obratov v mestih omogočajo tudi urbanizacijske ekonomije (*urbanization economies*), ko različne industrijske dejavnosti izkoriščajo obstoj mestnih storitev.⁸

V navezavi na tretji raziskovalni problem, na temelju centralne pozicije mesta in aglomeracije teorija pola rasti (*growth-pole theory*) trdi, da se celotna regija ne razvija enakomerno, temveč da je največja ekonomska rast prisotna na določeni točki ali polu, medtem ko je drugje nižja. Primarni razlog za ta neenakomeren gospodarski razvoj v regiji je v koncentraciji ključnih industrij na polu oz. v mestu, ki s svojo produkcijo največ vplivajo na gospodarsko rast mesta in tudi najbolj težijo k združevanju na eni lokaciji, saj največ profitirajo od lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij.⁹ Rast posamičnega mesta oz. pola rasti naj bi imela za celotno regijo pozitivne učinke, preko t. i. procesih pronicanja, ko ima mestno zaledje (Umland) ali širša regija gospodarske koristi od razvoja mesta, ker iz njega prihajajo investicije v industrijo ali infrastrukturo v zaledju.¹⁰

Ker teorija rasti pola izhaja iz delovanja lokacizacijskih in urbanizacijskih ekonomij, predpostavlja, da v mestih obstaja največja koncentracija industrije in da preko procesov pronicanja nastaja industrializirani prostor s sekundarnimi industrijskimi/urbanimi centri. Toda vprašanje je, ali te ekonomije v celoti pojasnjujejo

⁶ Igor Vrišer: Industrijska geografija. Ljubljana 2000, str. 37–42; Economic Geography. New York 1998 (dalje Economic Geography), str. 199–205.

⁷ Pollard, Peaceful Conquest, str. 117, 122.

⁸ Economic Geography, str. 130–133, 135.

⁹ Leo H. Klaassen: Growth poles in economic theory and policy. V: Growth poles and regional policies. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences: UN Research Institute for Social Development, 1972, str. 15–16. Kot trdi Marshall, so prednosti postavitve in koncentracije industrije na enem mestu tako velike, da je velika verjetnost, da bo ta industrija tam tudi ostala in se razvijala, tako da, če prednosti aglomeracije izkoristijo tudi druge industrije, pride do sinergij med različnimi industrijskimi panogami (Alfred Marshall: Principles of Economics. London: Macmillan and Co., Ltd, 1890).

¹⁰ Economic Geography, str. 47–48.

razvoj industrije na določeni lokaciji, kar je še posebej pomembno pri obravnavi industrije v podeželskem okolju, kjer so te ekonomije praviloma šibkejše kot v mestih.

Kot odgovor na to vprašanje teorije o razvoju mest poznajo še dinamične ekster-nalije oz. MAR-(Marshall-Arrow-Romer/MAR) in Jacobs-ekonomije (MAR/Jacobs economies),¹¹ ki predstavljajo knowledge-spillover oz. širjenje znanja, inovacij in izkušenj preko srečevanja in stikov med ljudmi. MAR-ekonomije pojasnjujejo, kako imajo s širjenjem znanja znotraj ene industrijske panoge od knowledge-spilloverja koristi vsi obrati v panogi, Jacobs- ekonomije pa, nasprotno, razlagajo rast industrije v mestu s širjenjem znanja med različnimi tipi industrij. Po Jacobs pa pretok znanja ni omejen samo na industrijo, ampak sega tudi na ostale ekonomske dejavnosti v mestu, na finančni in trgovinski sektor.¹² Sledeč teorijam o razvoju mest, sta oba tipa dinamičnih eksternalij primarno prisotna v mestnem okolju, a nam analiza delovanja MAR-ekonomij pri različnih vrstah industrije v ne-mestnem okolju ter obravnava lokalnih podjetniških iniciativ in kapitalskih investicij v industrijo (Jacobs-ekonomije) omogoča razbrati razvoj industrijske dejavnosti zunaj mesta mimo procesa pro-nicanja.

3. Raziskovalne metode

Osnovna raziskovalna metoda je bila ekonomsko-zgodovinska analiza delo-vanja in poslovanja posameznih industrijskih podjetij ter njihovih obratov v izbra-nih panogah. Izvedena je bila tako, da smo kritično rekonstruirali nastanek, razvoj, poslovanje in potencialni konec podjetij. Z analizo smo lahko ugotavljali prisotnost in delovanje lokacijskih faktorjev, lokalizacijskih in urbanizacijskih ter MAR- in Ja-cobs-ekonomij. S fokusom na teh elementih v zgodovini vsakega podjetja smo si lahko ustvarili celovito sliko o razvoju industrijskih panog v prostoru. Sočasno pa nam takšen pristop odpira časovno dimenzijo in odgovarja četrtemu raziskovalnemu problemu, v kolikor nam pomaga razumeti prisotnost in vplive ekonomskih politik, vpliv sprememb političnih meja po prvi svetovni vojni in vpliv ter posledice velike gospodarske krize v tridesetih letih.

Izhodiščni arhivski fond je bil fond podjetij Trgovinskega in pomorskega sodišča v Trstu (Tribunale Commerciale e Marittimo) v Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste, AST). To sodišče je že od leta 1862 naprej vodilo evidenco oz. registre podjetij, registriranih s sedežem v Trstu, ki so se ukvarjala z različnimi tipi trgovinske, industrijske in obrtniške dejavnosti ne samo v mestu, ampak tudi v ce-lotnem Avstrijskem Primorju.¹³ Kot ločen del tega fonda obstaja zbirka podjetij,

¹¹ Edward L. Glaeser et al.: Growth in Cities. V: The Journal of Political Economy, 1992, No. 6, str. 1126–1152; Vernon Henderson et al.: Industrial Development in Cities. V: The Journal of Political Economy, 1995, No. 5, 1067–1090.

¹² Jane Jacobs: The Economy of Cities. New York 1969, str. 208.

¹³ Nina Z. Pušavec: Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941. Lju-bljana 2003, str. 110. Trgovinsko in pomorsko sodišče v Trstu bila inštitucija, specifična za Trst in z

a brez posebnih registrov, označena kot *Schedario Camera di Commercio*. Nadalje smo uporabili arhiv tržaške trgovinske in industrijske zbornice (*Archivio Camera di Commercio di Trieste*), ki hrani iste tipe podatkov, saj so tudi zbornice, po avstrijski in italijanski zakonodaji, vodile evidenco podjetij.¹⁴

Podobne fonde podjetij smo iskali tudi v arhivih goriške (*Archivio Camera di Commercio di Gorizia*) in videmske trgovinske in industrijske zbornice (*Archivio Camera di Commercio di Udine*) ter v Državnem arhivu v Pazinu (*Državni arhiv u Pazinu, DAPA*). DAPA nima fonda puljske trgovinske in industrijske zbornice,¹⁵ tako da smo uporabili samo fond podjetja »Società Anonima Carbonifera ARSA« in Občine Pula.

4. Industrije v prostoru severovzhodnega jadrana (1900–1940)

4.1. Železarska in jeklarska industrija

Železarne na območju severovzhodnega Jadrana so se, za razliko od železarsko-jeklarskih kompleksov drugod po Evropi, bile prisiljene razvijati v okolju, kjer ni bilo naravnih zalog glavne surovine (železove rude) in kjer premog, kot druga glavna surovina, ni bil primeren za uporabo v železarski produkciji. Tako je železarna v Škednju nastala kot obrat z nalogo predelave surovin (železove rude) v polizdelke za potrebe železarskega kompleksa na Jesenicah.¹⁶ Odločilni lokacijski faktor za njen nastanek je torej bil transport, saj so osnovni surovini uvažali iz tujine po morju, ker je to bilo cenovno najugodnejše. V tem primeru je podjetje izkoriščalo utečene trgovinske in prometne poti tržaškega pristanišča - ta sinergija med tržaško pomorsko, trgovinsko in industrijsko dejavnostjo je še posebej očitna pri uvozu premoga v pristanišče, ki so ga uporabljali tako za pogonsko sredstvo za ladje kot v različnih industrijah.¹⁷ Ker je železarna bila eden od največjih individualnih odjemalcev premoga, kateri je v izbranem obdobju bil eden od najpomembnejših uvoznih artiklov tržaškega pristanišča, je tako posredno imela pomemben vpliv na tržaško pomorsko

omejeno jurisdikcijo, a je lahko vodilo evidenco o podjetjih, ki so imela obrate v celotnem tedanjem Avstrijskem Primorju.

¹⁴ Prav tam, str. 125.

¹⁵ Zaradi druge svetovne vojne ne obstaja kontinuiteta delovanja puljske trgovinske in industrijske zbornice za istrsko območje, kot je to primer pri tržaški, goriški in videmski zbornici.

¹⁶ Železarski obrat v Škednju (Servola) pri Trstu je začel s svojim delovanjem leta 1896 kot del Kranjske industrijske družbe (Krainische Industrie Gesellschaft ali Società Industriale della Carniola), ki je bila ustanovljena leta 1869 s sedežem v Ljubljani in glavnim železarskim obratom na Jesenicah. Obrat v Škednju je bil postavljen z namenom predelave železove rude, ki je prihajala v tržaško pristanišče po morju, v polizdelke (lito in surovo železo), katere so potem po železnici transportirali v nadaljnjo obdelavo na Jesenice. – Ivan Mohorič: Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. Prvi del. Ljubljana 1969 (dalje Mohorič, Dva tisoč let, 1), str. 365, 380, 382.

¹⁷ Vladimir Pertot: Trst, mednarodni privredni problem. Beograd 1954 (dalje Pertot, Trst), str. 76.

oz. trgovinsko dejavnost.¹⁸ Podobno je bilo tudi z železovo rudo, ki so jo prav tako transportirali po morju in katera je skorajda v celoti bila namenjena železarni.¹⁹

Lokacijski dejavnik trga je bil določen s funkcijo, ki jo je škedenjski obrat opravljal v okviru sistema Kranjske industrijske družbe (KID). Dodatni klienti so bile ladjedelnice v Trstu, Tržiču in Pulju.²⁰ Ravno ladjedelnice v Trstu, Miljah in Tržiču pa so tudi v celotnem medvojnem obdobju bile pomembne odjemalke.²¹

Pri škedenjski železarni lahko opazimo izrazito prisotnost urbanizacijskih ekonomij, saj je na več načinov bila povezana s tržaškim mestnim okoljem. Prvi je že omenjeno razmerje med pomorsko, trgovinsko in industrijsko dejavnostjo, ko je povpraševanje po surovinah za potrebe železarne stimuliralo trgovino in promet preko tržaškega pristanišča. Če k temu prištejemo še ugotovitev, da je železarna delala za tržaške in okoliške ladjedelnice, lahko trdimo, da je bila del tržaške ekonomije (trgovina - pomorstvo - industrija (ladjedelniška oz. kovinska in strojna industrija))²². Drugi način povezanosti z mestom je dobava plina za potrebe mestne razsvetljave²³, tretji pa možnost izkoriščanja množice migrantov, ki so iskali zaposlitev v Trstu. Gleđano po številu zaposlenih delavcev v Trstu leta 1910, je železarna bila druga najvišje rangirana industrija v mestu, za ladjedelniško in tudi v celotnem obdobju največji železarsko-jeklarski obrat v prostoru severovzhodnega Jadrana.²⁴

Podobno kot urbanizacijske ekonomije, so pri razvoju železarne v Škedenju izrazi-

¹⁸ Škedenjski obrat je pred prvo svetovno vojno potreboval okoli 240.000 ali 250.000 ton premoga, kar je dobra tretjina (!) celotne porabe premoga v industriji in pomorstvu leta 1913 v Trstu in okolici. V prvih letih po vojni je promet s premogom v Trstu občutno padel. Kako je nedelovanje škedenjskega obrata v letih 1918–1925 močno vplivalo na zmanjšano porabo premoga kaže nadaljnja primerjava z letom 1929, ko je škedenjska železarna že polno delovala. Tega leta se je za industrijo in ladje v Trstu in okolici porabilo 662 tisoč ton, pri čemer je škedenjski obrat sodeloval s 222 tisoč tonami oz. istim tretjinskim deležem. – Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste: Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste nel 1930. Trieste 1931 (dalje Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931), str. 138; Pertot, Trst, str. 76.

¹⁹ Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste: Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste negli anni 1933 e 1934 - XII e XIII. Trieste 1935, str. 176–177.

²⁰ Mohorič, Dva tisoč let, 1, str. 404–405, 412, 415.

²¹ Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, str. 138.

²² Glede tridelne strukture tržaške ekonomije kot sistema trgovinske-pomorsko-industrijske dejavnosti, gl. temeljne študije Anna Millo: L'elite del potere a Trieste. Milano 1989 (dalje Millo, L'elite del potere); Giulio Sapelli: Trieste italiana: mito e destino economico. Milano 1990 (dalje Sapelli, Trieste italiana); Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali. Roma 2008; Pertot, Trst.

²³ Banca Commerciale Triestina (BCT): Dati e notizie sulle società per azioni della Venezia Giulia. Trieste 1925 (dalje BCT, Dati e notizie), str. 119; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste: Relazione sull'andamento dell'attività economica della Provincia di Trieste nel 1929. Trieste: Officine grafiche de la editoriale libreria S. A., 1930 (dalje Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930), str. 61.

²⁴ Okoli leta 1908 so zaposlovali 350 delavcev, leta 1911 pa že 728. – Mohorič, Dva tisoč let, 1, str. 408–410. Po podatkih BCT, Dati e notizie, str. 119–120, naj bi leta 1925 zaposlovali približno 1500 delavcev, toda ta ocena se verjetno nanaša na čas pred prvo svetovno vojno, ko je železarna bila polno aktivna. Leta 1929, v najbolj produktivnem letu po ponovnem zagonu obrata, je v železarni delalo približno 1000 delavcev. – Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, str. 62.

to prisotne tudi MAR-ekonomije. Železarna je namreč nastala v času *boom*-a železarske industrije v Avstro-Ogrski (obdobje 1895–1913) kot specializiran obrat v okviru enega od petih največjih železarskih koncernov v Cislajtaniji.²⁵ Po prvi svetovni vojni je bila »podržavljena« s pomočjo finančnega in industrijskega kapitala iz »stare« Italije.²⁶ Ta prepletenost finančnega kapitala z železarsko in jeklarsko industrijo je bila značilna tako za Avstro-Ogrsko kot za Italijo že od konca 19. stoletja naprej.²⁷ V primeru Italije se tej povezavi med železarsko industrijo in finančnim sektorjem oz. bankami pridruži še država, ki v drugi polovici tridesetih let, preko državnega investicijskega sklada v industrijo IRI-ja,²⁸ že samostojno usmerja razvoj škedenjske železarne kot dela nacionalnega železarskega koncerna ILVA.²⁹ Kljub preskoku torej iz enega politično-državnega okvira v drugega po koncu prve svetovne vojne, pa lahko opazujemo, kako se določene značilnosti delovanja škedenjske železarne, od uvoza surovin, klientele do integracije v večje koncerne (KID oz. ILVA), v celotnem analiziranem obdobju niso bistveno spremenile.

²⁵ Herbert Matis, Karel Bachinger: *Österreichische Industrielle Entwicklung. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung.* Wien 1973 (dalje Matis, Bachinger, Österreichische), str. 160–165.

²⁶ Z ustanovitvijo novega podjetja Alti Forni ed Acciaierie della Venezia Giulia (28. 8. 1923), ki je prevzelo škedenjsko železarno od KID-a, se začne postopna nacionalizacija in osamosvajanje Škedenja od KID-a, dokončno uresničena v začetku leta 1925. – Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. Drugi del. Ljubljana 1970, str. 111, 116; Archivio di Stato di Trieste (AST), Tribunale Commerciale e Marittimo (TCM), Rg B III 114, 27. 2. 1925. Med glavnimi delničarji v novem podjetju so bili Credito Industriale di Venezia, Società Anonima Cantieri Navali ed Acciaierie di Venezia, Società Anonima »Ilva« Alti Forni e Acciaierie d'Italia (Genova), Società Anonima Acciaierie ed Alti Forni di Terni (Roma) in Società Anonima »Fiat« (Torino). – Archivio Camera di Commercio di Trieste (Archivio C. d. C. TS), N. 6910, 28. 8. 1923.

²⁷ Za Avstro-Ogrsko gl. Matis, Bachinger, Österreichische; David F. Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley 1984 (dalje Good, *The Economic Rise*); za Italijo pa primarno Giuseppe Tattara, Giovanni Toniolo: *L'industria manifatturiera: cicli, politiche e mutamenti di struttura (1921–1937).* V: *L'economia italiana nel periodo fascista.* Bologna 1976, str. 103–169 (dalje Tattara, Toniolo, *L'industria manifatturiera*).

²⁸ Za zgodovino nastanka in delovanja IRI-ja v povezavi z bančnim sektorjem v Italiji v tridesetih letih, gl. primarno Giovanni Toniolo: *L'economia dell'Italia fascista.* Roma, Bari 1980 (dalje Toniolo, *L'economia*) in Vera Zamagni: *Dalla periferia al centro: la seconda rinascita economica dell'Italia, 1861–1981.* Bologna 1990 (dalje Zamagni, *Dalla periferia*).

²⁹ V začetku leta 1929 je eden od največjih italijanskih železarskih koncernov, ILVA (»ILVA« Alti Forni e Acciaierie d'Italia), že od leta 1925 delničar v podjetju, postal absolutni lastnik škedenjske železarne. Leta 1931 so se Alti Forni ed Acciaierie della Venezia Giulia neposredno integrirali v ILVA-o. Ta združitev je bila del obsežne operacije konsolidacije, s katero je ILVA v času gospodarske krize vase integrirala vsa podjetja, ki so skupaj z njo sestavljala enega od največjih železarsko-jeklarskih koncernov v državi. Operacijo je podprla Banca Commerciale Italiana (COMIT), ki je od leta 1929 bila večinski lastnik ILVA-e. – Antonio Confalonieri: *Banche miste e grande industria in Italia, 1914–1933.* Vol. II. *I rapporti banca - industria.* Milano 1997, str. 102, 115–116, 140–141. Leta 1932 je COMIT predal svoj kontrolni paket v ILVA-i IRI-ju (Ilva: ILVA, alti forni e acciaierie d'Italia 1897–1947. Bergamo: Istituto d'arti grafiche, 1948, str. 150).

4. 2. Kovinska in strojna industrija

Primeri podjetij iz kovinske in strojne industrije kažejo, da se je ta industrijska panoga razvijala v soodvisnosti s podjetji iz iste ali druge panoge. Največji obrati kovinske industrije in strojne industrije v prostoru severovzhodnega Jadrana so namreč bile ladjedelnice v Trstu, Miljah in Tržiču, s pripadajočimi večjimi ali manjšimi delavnicami, kjer so proizvajali mehanske in električne dele za ladje.³⁰ Tako kot se je ladjedelniška industrija začela razvijati v Trstu že globoko v 19. stoletju, so skupaj z njo začele nastajati v mestu tudi neodvisne delavnice. SATIMA in O. M. M. S. A. (»Officine Meccaniche Metlicovitz«) sta primera podjetij, ki so se oblikovala izven sklopa ladjedelnic, a so za ladjedelniško industrijo opravljala izbrana naročila.³¹ Takšen razvoj je tipičen primer lokalizacijskih ekonomij oz. Marshallove koncentracije podjetij iz iste panoge na isti lokaciji. Za nastanek teh podjetij je namreč bila ključna lokacija v urbaniziranem okolju, znotraj katerega obstaja trg oz. naročniki njihovih izdelkov in storitev, pri čemer so tudi surovine (železova ruda, lito ali surovo železo) in energijo (elektrika, in tudi nafta) pridobivala preko mestne dobavne mreže.

Prisotnost lokalizacijskih ekonomij je pri teh podjetjih močno povezana z MAR-ekonomijami, saj so v svoji dejavnosti bile specializirane za proizvodnjo oz. opravljanje določenih storitev. S. V. E. M. (Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione Anonima in Trieste) je, vsaj v dvajsetih letih, sodeloval z ladjedelnico Cantiere Navale Triestino v Tržiču in je tudi imel eno od delavnic tam.³² SATIMA je bila specializirana za proizvodnjo ladijskih strojev, O. M. M. S. A. pa je pokrivala različne storitve za tržaške pomorske družbe. V sklopu celotne ladjedelniške in strojne industrije v Trstu in bližnji okolici so torej ta podjetja zasedala izbrano polje dejavnosti

³⁰ Tržaška ladjedelniška industrija je pred prvo svetovno vojno bila koncentrirana v treh skupinah: Cantiere Navale Triestino v Tržiču (ustanovljen leta 1907), last družine Cosulich, Stabilimento Tecnico Triestino (STT), ki obsega ladjedelnici S. Marco in S. Rocco (slednja v Miljah) ter tovarno strojev Fabbrica Macchine S. Andrea, in Arsenal, last Lloyd austriaco. Tržaški ladjedelniški kompleksi so leta 1910 zaposlovali okoli tretjino vseh delavcev, zaposlenih v industriji in obrti v Trstu. V medvojnem obdobju pride do koncentracije obratov sprva v okviru Cosulich-eve pomorsko-ladjedelniške skupine, po veliki gospodarski krizi pa v državno-privatne koncerne (Finmare in Cantieri Riuniti dell'Adriatico). Njihov delež zaposlenih delavcev je kljub padcu v času krize konstantno rasel (in leta 1937 dosegel že 47 % delež delavstva v Trstu), tako da upravičeno veljajo za najpomembnejšo oz. centralno industrijsko panogo v Trstu in okolici. – Giulio Mellinato: *Crescita senza sviluppo: l'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero asburgico ed autarchia (1914–1936)*. San Canzian d'Isongo 2001.

³¹ »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica, je bila ustanovljena leta 1920 z obratom v Škednju (Servola). Tam naj bi leta 1924 delalo okoli 195 delavcev (BCT, Dati e notizie, str. 225) oz., po podatkih iz leta 1928, okoli 100 delavcev (Archivio C. d. C. TS, N. 4561, leto 1928). Namen podjetja je bil izdelava dizelskih motorjev tipa »Satima«, pridobivanje litiga železa v lastni topilnici in tudi prodaja tehnične opreme. Podjetje pod imenom »Officine Meccaniche Metlicovitz« je bilo ustanovljeno kot družba z omejeno odgovornostjo 5. 8. 1918, z namenom izdelave strojev in parnih kotlov ter upravljanja z lastno livarno. V resnici pa je delovalo kot večja servisna delavnica za popravila in izdelavo mehanskih ladijskih delov za ladijske družbe. – AST, TCM, Rg C III 51, 5. 8. 1918 in 27. 4. 1923.

³² Archivio di Stato di Trieste (AST), Schedario Camera di Commercio (Schedairo C. d. C.) N. 49, 18. 2. 1925.

oz. predstavljala t. i. *middle ground* med veliki ladjedelniškimi kompleksi in široko množico majhnih kovinskih delavnic. To potrjuje tudi lokacijski dejavnik kapitala. Nastanek S. V. E. M.-a so finančno podprla podjetja in podjetniki iz »stare« Italije in iz Trsta – med slednjimi je najpomembnejši bil Cantiere Navale Triestino (CNT).³³ Nosilni element za razvoj SATIMA-e je bilo podjetje iz Linza (Climax Motorenwerke und Schiffswerft Linz A.G.), s podporo dunajskega Creditanstalt, ki je že pred vojno veliko vlagal v tržaško ladjedelniško industrijo³⁴ in osrednja tržaška banka Banca Commerciale Triestina (BCT).³⁵ Najbolj eksplicitna povezanost s tržaško ladjedelniško in strojno industrijo je pri O. M. M. S. A.-i, kjer so večji del družbenega kapitala imele tržaške pomorske družbe, in tudi slovenska »Jadranska banka«.³⁶

S. I. C. M. A. T. pa je primer kovinske oz. strojne industrije, ki je nastala v povezavi s tekstilno industrijo. Tako kot so zgornja tri podjetja bila povezana z ladjedelniško industrijo, je S. I. C. M. A. T. bil povezan s tekstilno industrijo tržaške družine Brunner. Večinski lastnik podjetja je bila Brunnerjeva delniška družba Cotonificio Triestino Brunner S. A.³⁷ Osrednji namen S. I. C. M. A. T.-a je bil proizvodnja strojev za tkanje in predenje,³⁸ z obratom v Stražicah pri Gorici, kjer so bile tovarne Cotonificia, pa tudi skupna infrastruktura (elektrarni, ki sta dobavljali električno energijo tako tamkajšnjim tekstilnim obratom kot S. I. C. M. A. T.-u; izkoriščanje železniške povezave Gorica–Tržič–Trst za dobavo surovin in prevoz izdelkov, kar so uporabljali tudi tekstilni obrati). Prav tako sta si podjetji delili bazen delovne sile. Pri S. I. C. M. A. T.-u lahko torej opazujemo delovanje lokalizacijskih ekonomij oz. koncentriranje obratov iz različnih industrijskih panog na eni lokaciji. V nasprotju z zgornjimi tremi podjetji, pa v tem primeru težko govorimo o prisotnosti urbanizacijskih ekonomij, ker je podjetje bilo specializirano za proizvodnjo tekstilnih strojev in torej ni iskalo drugih odjemalcev v urbanih okoljih (npr. v Gorici ali Trstu).

4. 3. Tekstilna industrija predelave bombaža

Največja industrijska podjetja (in obrati) za predelavo bombaža so nastajali na tistih lokacijah, kjer je bilo na razpolago dovolj vodnih virov za poganjanje turbin in strojev (s pomočjo vode ali pare) ter za obdelavo surovine in blaga.³⁹ V medvojnem

³³ BCT, Dati e notizie, str. 237.

³⁴ Elio Apih: Trieste. Bari 1988, str. 69–70.

³⁵ Archivio C. d. C. TS, N. 4561, 23. 2. 1931.

³⁶ AST, TCM, Rg C III 51, 5. 8. 1918.

³⁷ Archivio C. d. C. TS, N. 6106, 25. 3. 1929 in 2. 8. 1930.

³⁸ BCT, Dati e notizie, str. 224.

³⁹ Ta podjetja na območju Avstrijskega primorja so: predilnica in tkalnica bombaža »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C./Mechanische Bauwollspinnerei und Weberei Ritter-Rittmeyer & C.« v Stražicah (»Strazig«) pri Gorici (ustanovljena v letih 1846–1848), »I. R. Privilegiato Filatoio Meccanico di Aidussina« z obratoma v Ajdovščini in v Romjanu (Vermegliano) pri Ronkah (ustanovljena na sredini 19. stoletja) in »Il Cotonificio Triestino di Monfalcone/Triester Baumwoll Industrie« z obratom v Tržiču. – Alberto Luchitta: L'industria cotoniera nella Contea di Gorizia e Gradisca. V: Annali di storia isontina: società, economia, beni culturali, 3, 1987 (dalje Luchitta,

obdobju se kot pogonska sila zelo uveljavlja elektrika, tako iz hidroelektrarn kot termoelektrarn,⁴⁰ toda s prevlado hidroelektrarn.⁴¹

Dejavnik delovne sile kaže, da je tekstilna industrija predelave bombaža zaposlovala veliko število delavcev in delavk, kar je značilno za industrijo s tovarniško organizirano proizvodnjo, visoko stopnjo mehanizacije (uporaba strojev) in intenzivno uporabo mehanske pogonske sile (voda in para). Zato so obrati bili postavljeni v bližini ali okoli urbanih centrov (Gorica, Trst, Pordenone,⁴² Videm⁴³), kjer je bila zadostna masa potencialne delovne sile, a na tistih lokacijah, kjer je ta delovna sila bila relativno poceni.⁴⁴ Tako kot drugod po Evropi v tej industriji, so zaposlovali v veliki večini nekvalificirano delovno silo (primarno ženske), pri čemer so delavke in delavci prihajali iz mesta, lokalnih vasi ali iz sosednjih občin. Po drugi strani pa strokovno podkovan kader ni bil vezan na lokalno okolje, ampak se je tudi selil. Tako so v tekstilnih obratih v Gorici delali delovodje ali višje kvalificirani delavci iz okolice Pordenona in območja Veneta.⁴⁵ V desetletju pred prvo svetovno vojno pa so obrati

L'industria cotoniera, str. 74–82; Paolo Fragiaco: *La grande fabbrica, la piccola città. Monfalcone e il cantiere navale: la nascita di una company town 1860–1940*. Milano 1997 (dalje Fragiaco, *La grande fabbrica*), str. 99, 106.

⁴⁰ Brunnerjev tekstilni kompleks (Gorica, Ajdovščina, Tržič in Romjano) je po vojni začel intenzivno uporabljati elektriko kot pogonsko silo za stroje, ki so jo dobivali od nove hidroelektrarne v Stražicah, že obstoječe na reki Hubelj pri Ajdovščini in termoelektrarne v Podgori (Piedimonte) (tudi pri Gorici). Obe centrali skupaj sta zagotavljali električno energijo mestu Gorici in okolici, cementarni v Anhovem in novi tekstilni tovarni v Podgori, tovarni strojev S. I. C. M. A. T. v Stražicah ter obratom v Ajdovščini, Romjano in Tržiču. – BCT, *Dati e notizie*, str. 128.

⁴¹ Center tekstilne industrije v Furlanski provinci že pred prvo svetovno vojno, Pordenone, in sosednji kraji (Fiume Veneto, Cordenons) so bili dobra lokacija za postavitev tekstilnih obratov zaradi veliko rek v bližini.

⁴² V Pordenoneju je obstajalo več večjih obratov za predelavo bombaža. Že leta 1857 je podjetje Jenni Barbieri & C. postavilo dva obrata v Torreju in Roraiju, katerim sta se pozneje pridružila še obrata podjetja Amman oz. Cotonificio Amman (eden je bil v Pordenoneju, drugi pa v sosednjem kraju, v Fiume Venetu). Cotonificio Veneziano iz Benetk je leta 1882 prevzel predilnico in tkalnico v Torreju in Roraiju, leta 1919 pa še Cotonificio Amman in tako ustvaril en velik tekstilni kompleks, z obrati v Benetkah, Veroni, Pordenoneju (Torreju in Roraiju) in Fiume Venetu. – Nico Parmeggiani: *Gli stadi dello sviluppo industriale nella provincia di Udine*. Udine 1966 (dalje Parmeggiani, *Gli stadi*), str. 64–65.

⁴³ Leta 1884 je bil ustanovljen Cotonificio Udinese S. A. z obratom Cormor in Ancona pri Vidmu. Ustanovitelji so bili podjetniki iz Vidma, s finančno podporo bank Banca di Udine in Banca del Friuli. Po uničenju v prvi svetovni vojni so obrati bili obnovljeni in modernizirani. – Giovanni Zalin: *Tra promozione esogena e iniziativa endogena: i distretti cotonieri del Friuli (1840–1929)*. V: *Le vie dell'industrializzazione europea: sistemi a confronto*. Bologna 1997, str. 639–641, 643–644, 648–649.

⁴⁴ Na območju goriške province, kjer so bili največji tekstilni obrati, je leta 1927 v obratih in v S. I. C. M. A. T.-u bilo zaposlenih okoli 3500 ljudi, kar je dobra petina vseh zaposlenih v industriji in obrti v provinci in, gledano po številu zaposlenih v posamezni industrijski panogi, postavi tekstilno industrijo predelave bombaža na prvo mesto med industrijami v provinci. – Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia: *L'economia Goriziana nel triennio 1926–1928*. Gorizia: Tip. Sociale, 1930 (dalje Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, *L'economia Goriziana*), str. 71.

⁴⁵ Silvio Benvenuti: *Nate sotto una brutta stella. Le lavoratrici tessili del Cotonificio di Gorizia: Paesi d'origine, contesto economico, condizioni di fabbrica (1925–1950)*. V: *Qualestoria XVIII*, 1990, št. 2–3 (dalje Benvenuti, *Nate sotto*), str. 186–189; Gorizia operaia: *i lavoratori e le lavoratrici isontini tra storia e memoria, 1920–1947*. Trieste 2000, str. 56, 120.

začeli nastajati dlje od večjih urbanih centrov, kjer je še vedno bilo zadosti poceni delovne sile. To so primeri obratov v Tržiču, Romjanu pri Ronkah, Cordenonsu⁴⁶ in Gemoni.⁴⁷

Tekstilna industrija predelave bombaža ni bila samo delovno, ampak tudi kapitalno intenzivna. Obrati v Gorici in Pordenonu so nastali na pobudo in s kapitalom lokalnih podjetnikov,⁴⁸ pozneje pa opazimo bolj intenzivno delovanje tržaških,⁴⁹ beneških in videmskih podjetnikov. V desetletju in pol pred prvo svetovno vojno prihaja do koncentracije obratov v koncerne, kar je značilnost tekstilne industrije kot velike industrije v tem času tako v Avstro-Ogrski kot v Italiji.⁵⁰ Na območju Goriške pride do horizontalne integracije podjetij in obratov pod vodstvom tržaške družine Brunner, s finančno podporo bank.⁵¹ Na območju Pordenona pa se prav tako obrati in podjetja horizontalno integrirajo v Cotonificio Veneziano. Ta koncentracija je primer MAR-ekonomij.

Dobava bombaža kot osrednje surovine je bila vezana na pozicijo tržaškega pristanišča kot oskrbovalca tekstilnih obratov v čeških deželah in na severnem Moravskem z bombažem.⁵² Na razvoj tekstilne industrije na območju Goriške je torej vplivala vloga tržaškega pristanišča kot tranzitne točke za (kolonialno) blago, ki je namenjeno primarno v notranjost Monarhije, ne pa za potrebe »lokalne« tekstilne industrije. Ta element urbanizacijskih ekonomij je opazen tudi pri transportu surovine po kopnem, saj so tekstilni obrati na Goriškem izkoriščali tiste železniške povezave, ki so bile razvite za potrebe tržaškega tranzitnega prometa.⁵³

Glede lokalizacijskih ekonomij lahko ugotovimo, da je tekstilna industrija bila le deloma oz. »mešano« koncentrirana. Obrati niso bili locirani v neposredni bližini eni do drugih, ampak so bili razpršeni na širšem območju. Mikro gledano so lokali-

⁴⁶ Leta 1902 je bila na pobudo upravnika Cotonificio Amman ustanovljena Filatura Makò, s sedežem in obratom v Cordenons blizu Pordenoneja. – Parmeggiani, Gli stadi, str. 65–66; Archivio Camera di Commercio di Udine (Archivio C. d. C. U.), Registro N. 1, N. 400: Filatura Mako.

⁴⁷ Cotonificio Morganti je bil ustanovljen leta 1906 s sedežem v Busto Arsiziu pri Milanu, obratom (predilnico in sukalnico) v Piovega di Gemoni in hidroelektrično centralo v Osoppo (pri Gemoni). – Parmeggiani, Gli stadi, str. 65; Archivio C. d. C. U., Registro N. 6, N. 5808.

⁴⁸ »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C.« pri Gorici je bil v lasti goriških podjetnikov. – Luchitta, L'industria cotoniera, str. 78; za Pordenone gl. opombo 43.

⁴⁹ Fragiaco, La grande fabbrica, str. 98; Luchitta, L'industria cotoniera, str. 72.

⁵⁰ Za Avstro-Ogrsko gl. Matis, Bachinger, Österreichische; Good, The Economic Rise, za Italijo pa Tattara, Toniolo, L'industria manifatturiera; Toniolo, L'economia; Zamagni, Dalla periferia.

⁵¹ Družina Brunner je v letih 1912–1913 združila podjetja in obrate v Gorici, Ajdovščini in Tržiču v koncern »Vereinigte Österreichische Textilindustrie a. g.« s sedežem na Dunaju in finančno podporo Bodencreditanstalt z Dunaja in BCT iz Trsta. Temu koncernu so se pridružila še Brunnerjevo podjetje »Figli di Jacob Brunner« (v lasti je imel obrat v Stražicah, majhno tkalnico v Ajelu - Aiello in predilnico v Litiji). – Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930).

⁵² Camera di Commercio e d'industria di Trieste: Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1910. Trieste: Tipografia Morterra & C., 1911, str. 266.

⁵³ Struktura transporta surovin in blaga je v obdobju 1900–1940 ostajala ista - surovina (bombaž) je prihajala po morju v Trst preko uveljavljenih tržaških trgovinskih poti (Levant, Egipt, Indija), izdelki pa so bili transportirani po železnici v smeri srednje in jugovzhodne Evrope. – Millo, L'elite del potere, str. 263.

zacijske ekonomije bile najmočnejše v Gorici, kjer so obrati tekstilne industrije bili v neposredni bližini obratov strojne industrije (S. I. C. M. A. T.) in industrije za pridobivanje električne energije. To je klasičen primer Marshallove koncentracije različnih industrij na eni lokaciji.⁵⁴ Makro gledano obrate na relaciji Tržič–Gorica–Ajdovščina obrate med seboj povezuje uporaba električne energije prek istih omrežij, uporaba iste tehnologije oz. strojev (od S. I. C. M. A. T-a) ter ista transportna mreža.

Za medvojno obdobje je za tekstilno industrijo prav tako značilna kombinacija MAR- in Jacobs-ekonomij. Prvi so opazni v treh različnih koncentracijah - prva koncentracija se je zgodila v povojnih letih, ko vsi obrati na območju Goriške postanejo del novega podjetja Cotonificio Triestino Brunner S. A.,⁵⁵ obrati na območju Pordena pa del Cotonificio Veneziano. Temu sledi druga koncentracija, ko Cotonificio Triestino in Cotonificio Veneziano postaneta del Brunnerjevega trgovsko-industrijskega kompleksa.⁵⁶ Povezanost z bančnim kapitalom ter investicije v razvoj strojne, rudarske in industrije za pridobivanje elektrike pa kažejo na prisotnost Jacobs-ekonomij.⁵⁷ Tretja koncentracija se zgodi v tridesetih letih ob propadu Cotonificio Triestino in Banca Commerciale Italiana (COMIT), največjega finančnega podpornika širjenja in vzpostavljanja Brunnerjeva tekstilna koncerna,⁵⁸ ko pod vodstvom IRI-ja pride do koncentracije tekstilnih obratov obeh Cotonificijev v okviru ogromnega tekstilnega koncerna Stabilimenti Tessili Italiani.⁵⁹

⁵⁴ Strojna in tekstilna industrija izkoriščata isti bazen delovne sile in energijo, pri čemer strojna industrija proizvaja za potrebe tekstilne industrije.

⁵⁵ Po koncu vojne so v dogovoru med Brunnerji in »Vereingte Österreichische Textilindustrie a. g.« obrati v Ajdoviščini, Stražicah (in pozneje Podgori), Romjanu, Tržiču in Ajelu pristali v izključni lasti Brunnerjev. Leta 1920 so se preoblikovali v enotno podjetje »Società Anonima del Filatoio Meccanico di Aidussina«, ki se leta 1923 preimenuje v »Cotonificio Triestino Brunner S. A.« – Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930.

⁵⁶ Cotonificio je bil del vertikalno organiziranega prodajno-predelovalnega koncerna. Brunnerjevo podjetje SICMAT je dobavljalo surovino z Vzhoda, Cotonificio predeloval, »Figli di Jacob Brunner« (lastnik Cotonificio-a) pa izvažali na trge srednje in (jugo)vzhodne Evrope. S pridobitvijo večinskega deleža delnic »Cotonificio Veneziano« leta 1927, ki je imel tekstilne obrate na območju okoli Pordena v Venetu (Borgomeduna, Torre, Rorai, Fiume Veneto) in še dva obrata, v Benetkah in Veroni, se je na območju severovzhodnega Jadrana vzpostavil enoten tekstilni koncern pod (monopolističnim) nadzorom Brunnerjev. – Millo, *L'elite del potere*, str. 263; Sapelli, *Trieste italiana*, str. 119.

⁵⁷ Brunnerji so namreč po vojni postavili elektrarno v Podgori in Stražicah, nadaljevali pa so z investicijo v nakup podjetja največjega premogovniškega podjetja v Istri ARSA (s kopi pri Labinu), ker so želeli s postavitvijo termoelektrarne pri Labinu izkoriščati lokalni premog za proizvodnjo elektrike, ki bi jo potem transportirali do obratov pri Tržiču in Gorici. – Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930.

⁵⁸ Millo, *L'elite del potere*, str. 263.

⁵⁹ Ko je Cotonificio Triestino leta 1930 vstopil v tečaj, je vse njegove delnice dobil v last COMIT, vse obrate pa v upravljanje Cotonificio Veneziano, ki je tedaj postal del podjetja »Stabilimenti Tessili Italiani...« (Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 23. 5. 1931). Cotonificio Triestino je ostal v stečajnem postopku do konca leta 1935. V vmesnem času je delniški delež in kredit od COMIT-a prevzel IRI. V dogovoru s Stabilimenti Tessili Italiani je bila sprejeta reorganizacija podjetja in ponovno konstituiranje Cotonificia kot samostojnega podjetja, ki pa je imelo velike težave s ponovnim organiziranjem proizvodnje. – Gl. Benvenuti, *Nate sotto*, str. 265, 266; Sapelli, *Trieste italiana*, str. 127.

4. 4. *Industrija izkopavanja premoga*

Za formiranje industrije pridobivanja premoga je odločilni lokacijski dejavnik bila surovina. Tako je center premogovniške industrije v prostoru severovzhodnega Jadrna bil na območju Labina (Krapan in Vinež). Leta 1881 je Trboveljska premogokopna družba (Trifailer Kohlenwerks-Gesellschaft) kupila obstoječi rudnik, ki je do tedaj bil last Jadranske premogokopne družbe Labin.⁶⁰ Vse do začetka prve svetovne vojne je Trboveljska premogokopna družba bila največje rudarsko podjetje na območju slovenskih dežel, pri čemer je proizvodnja labinskih rudnikov v desetletju pred vojno predstavljala okoli desetino celoletne proizvodnje podjetja.⁶¹

Glede lokacijskega dejavnika transporta velja, da je transport premoga od rudnikov potekal po železniški povezavi do pristanišč Bršica in Štalije in od tam z ladjami v Trst ali pa so ladje prihajale v ti pristanišči napolnit svoje zaloge pred potovanjem.⁶² Lokacijski dejavnik trga kaže, da so labinski rudniki dobavljali premog različnim industrijskim podjetjem, od katerih je večina bila v Trstu, preostala pa povsod po Italiji. Drugače so najpomembnejši klienti bile tržaške in reške pomorske družbe, ki so po vsej verjetnosti bile odjemalci že pred prvo svetovno vojno in katere so v obdobju 1925–1935 pokrivalo okoli eno tretjino prodanega premoga.⁶³ Dejavnika transporta in trga kažeta na močne urbanizacijske ekonomije.

Pri lokacijskem dejavniku delovne sile vidimo, da so v podjetju zaposlovali lokalno nekvalificirano delovno silo. V labinskih rudnikih je v dvajsetih in v prvi polovici tridesetih let delalo okoli 1000 delavcev.⁶⁴ Po številu zaposlenih delavcev in organizaciji proizvodnje so labinski rudniki oz. podjetje ARSA bili največje premogovniško podjetje v obravnavanem prostoru in največje rudarsko podjetje v Istrski provinci. Obsežna vlaganja v infrastrukturo, opremo in stroje, še posebej v elektrifikacijo, kažejo tudi na močno kapitalno intenzivnost pri organizaciji proizvodnje.⁶⁵ V drugi polovici tridesetih let, ko je zaradi ukrepov državne avtarkične ekonomske politike⁶⁶ število zaposlenih delavcev naraslo na slabih 9000,⁶⁷ pa so postali daleč največje rudarsko podjetje v severovzhodnem Jadranu in največji posamezni delodajalec na

⁶⁰ Krajši opis delovanja družbe ponuja opis fonda Trboveljske premogokopne družbe v Arhivu Republike Slovenije.

⁶¹ Državni arhiv u Pazinu (DAPA), Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 1, Geschäfts Bericht Trifail 1900 in 1910.

⁶² Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1935, str. 185.

⁶³ Te družbe so: »Adria« S.A. di Navigazione (Fiume), »Cosulich« Soc. Triestina di Navigazione (Trieste), Jadranska Plovidba (Sušak), Martolinich Marco U. (Lussinpiccolo), Navigazione Libera Triestina (Trieste), Ditta Tripovich (Trieste), »Ilva« (Genova), Carlo Martinolich & F. (Trieste), »Costiera« (Fiume), Comando Marina (Napoli), Gruppo Ravano (Genova). (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 88, Statistica liste Clienti 1925–1935).

⁶⁴ Anna Millo: La Società Anonima Carbonifera Arsa: vicende finanziarie e industriali (1919–1940). V: Qualestoria, 1981, št. 2 (dalje Millo, La Società Anonima), str. 73.

⁶⁵ BCT, Dati e notizie, str. 153.

⁶⁶ Omejevanje uvoza surovin iz tujine in državna naročila.

⁶⁷ Anna Millo, Anna Maria Vinci: Azienda, sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa. V: L'Istra fra le due guerre. Roma 1985, str. 155.

območju Istrske province (pokrivali so slabo tretjino vseh zaposlenih v industriji in obrti v letih 1937–1939).

Pri razvoju ARSA-e od leta 1920 naprej lahko opazimo izrazito delovanje Jacobs-ekonomij, kjer je odločilno pozicijo zasedalo mestno, tržaško okolje. Po koncu prve svetovne vojne pride do nacionalizacije labinskih rudnikov, saj leta 1920 rudnike prevzame v last in upravljanje v Trstu ustanovljena delniška družba Società Anonima Carbonifera »ARSA«. ⁶⁸ Večino delnic podjetja so posedovali italijanski (iz »stare« Italije) ⁶⁹ in tržaški podjetniki, med najpomembnejši delničarji iz Trsta so bili, poleg BCT, tržaške pomorske družbe, ki so bile zainteresirane za ARSA-o zaradi dobavljanja premoga kot pogonskega sredstva za ladje. ⁷⁰ V letih 1925–1927 pa pride do pomembne zamenjave v lastniški strukturi podjetja, ko si tržaška družina Brunner pridobi nadzor nad podjetjem preko »svojih« podjetij Cotonificio Triestino Brunner S. A. in Fratelli Brunner, s pomočjo BCT. ⁷¹ V času do leta 1929/1930, ko so podjetje vodili Brunnerji, se je tudi načrtovala razširitev dejavnosti ARSA-e na proizvodnjo in distribucijo električne energije za potrebe Brunnerjevih tekstilnih obratov, v skladu z njihovo strategijo formiranja velikega industrijsko-trgovskega koncerna v prostoru severovzhodnega Jadrana. S propadom Brunnerjev leta 1930 večino delnic prevzame COMIT, po letu 1935 pa se podjetje podprži in postane del državnega koncerna Azienda Carboni Italiana. ⁷² Ta integracija ARSA-e v Azienda Carboni Italiana je sledila tedanji italijanski ekonomski politiki koncentracije in zaščite ključnih državnih industrij, med katere je spadala tudi proizvodnja primarnih surovin, in je primer delovanja MAR-ekonomij.

4. 5. Industrija gradbenih materialov - cementarne

Industrija proizvodnje cementa je največji razmah doživela v medvojnem obdobju. V Videmski provinci so tedaj obstajale tri družbe, na območju Julijske Krajine pa so se tudi razvila tri podjetja, dve v Istrski in eno v Goriški provinci.

Zelo pomemben lokacijski dejavnik za njihov razvoj je bil dostop do surovin. Vsa tri furlanska podjetja (Cementi del Friuli, Fabbriche riunite di cementi e calce in Cementi del Veneto) so pridobivala kamen iz okolice Čedad, ⁷³ Cementi Isonzo so nastali na temelju zemljišč, bogatih s kamnom in vodnimi viri, ki jih je pri Anhovem že pred prvo svetovno vojno imela v lasti cementarna iz Splita, ⁷⁴ edino S. A. Istriana dei Cementi je nastala na lokaciji (v Pulju), kjer so osnovno surovino (marmor) morali transportirati do obrata po morju. Cementi Isonzo so transportirali blago ali po

⁶⁸ BCT, Dati e notizie, str. 153.

⁶⁹ Med ustanovitelji iz »stare« Italije je bila glavna Banca Italiana di Sconto.

⁷⁰ Millo, La Società Anonima, str. 59.

⁷¹ DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, kut. 3 (Consorzio Acquisto Azioni).

⁷² Millo, La Società Anonima, str. 70–75.

⁷³ Parmeggiani, Gli stadi, str. 116–117.

⁷⁴ Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 9. 8. 1919.

železnici v smeri Benetk ali pa po železnici do Trsta in potem naprej po morju.⁷⁵ Pri tem podjetju in S. A. Istriana dei Cementi gre torej za določeno prisotnost urbanizacijskih ekonomij oz. za izkoriščanje mestne in regionalne transportne infrastrukture.

Pri lokacijskem dejavniku energije so vsa podjetja v proizvodnji uporabljala električno energijo. Cementi Isonzo so izkoriščali možnost dobave elektrike od Brunerjevih elektrarn pri Gorici, medtem ko je Istriana dei Cementi imela sklenjen zelo ugoden dogovor o dobavi premoga iz Jugoslavije. Glede dejavnika delovne sile sta tako cementarna iz Anhovega kot cementarna v Pulju zaposlovali lokalne delavce. Cementarna v Anhovem je po številu zaposlenih spadala med velike industrijske obrate na območju Goriške province,⁷⁶ medtem ko je cementarna v Pulju v medvojnem obdobju pokrivala okoli 10 % vseh zaposlenih v industriji in obrti v mestu.⁷⁷

Pri lokacijskem dejavniku trga lahko rečemo, da so cementarne proizvajale največ za domači trg. Tu sta imela pomembno vlogo dva elementa: prvi so konzorciji, v okviru katerih so si podjetja s kartelnim dogovarjanjem razdelila domači trg;⁷⁸ drugi je fašistična ekonomska politika v medvojnem obdobju, ki je v drugi polovici dvajsetih let vplivala na krčenje gradbene dejavnosti v državi, v drugi polovici tridesetih let pa preko javnih del stimulirala domače gradbeništvo. Proizvodnja v cementarnah je namreč bila močno odvisna od vitalnosti gradbeništva oz. povpraševanja po gradbenih materialih.⁷⁹

Upoštevajoč omenjene lokacijske dejavnike lahko ocenimo industrijo proizvodnje cementa kot razpršeno industrijo, kjer lokalizacijske in urbanizacijske ekonomije niso imele večje vloge. Zelo opazne pa so MAR- in Jacobs-ekonomije. Pobuda za nastanek Cementi Isonzo in Istriana dei Cementi je prišla od podjetja Spalato iz Splita, ki je pred prvo svetovno vojno transportiralo in prodajalo cement iz Splita preko Trsta v avstrijski prostor. Pri ustanavljanju obeh podjetij je Spalato k sodelovanju privabil podjetnike in strokovnjake iz Trsta.⁸⁰ Podobno so tudi furlanske »Fabbriche riunite cementi e calce« nastale na pobudo cementnega velikana iz Bergama. Vsa tri podjetja so torej nastala kot razširitev že obstoječe industrijske dejavnosti, kar je primer MAR-ekonomij. Nadalje sta primera MAR-ekonomij že omenjeni konzorciji, ki so povezovali cementarne iz Julijske Krajine in iz Videmske province, ter proces

⁷⁵ Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, *L'economia Goriziana*, str. 68; Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 23. 11. 1929.

⁷⁶ Po podatkih goriške trgovinske in industrijske zbornice je v podjetju bilo zaposlenih vsaj 530 delavcev, od katerih naj bi večina (483) bila iz Anhovega (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, *L'economia Goriziana*, str. 56–57, 67). Realno število zaposlenih delavcev se je torej gibalo med 500 in 600, ob koncu tridesetih let pa jih je bilo celo več kot 850 (Archivio Storico Banca d'Italia (ASBI), Ispettorato del Credito (dalje Ispettorato), *Pratiche Corda* n. 100, fasc. 18, 25. 9. 1939).

⁷⁷ Od 670 do 770 delavcev. – DAPA, Općina Pula, knjiga 118, *Le Condizioni*, str. 37.

⁷⁸ Tako sta »Cementi Isonzo« in »Istriana dei Cementi« sodelovali v »Consorzio fra le fabbriche del Veneto«, »Consorzio Tirreno Produttori Cemento« in »Consorzio Produttori Agglomeranti Idraulici delle Tre Venezie«. V slednjega so bila vključene tudi furlanske cementarne. – Parmeggiani, *Gli stadi*, str. 117.

⁷⁹ AST, *Schedario C. d. C. N.* 739, 6. 4. 1935.

⁸⁰ Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 9. 8. 1919.

združevanja podjetij, ki se kaže v prevzemu Cementi Isonzo s strani podjetja iz Genova s pomočjo IRI-ja,⁸¹ v prevzemu Istriana dei Cementi s strani podjetja iz Torina⁸² in v združitvi Cementi del Friuli s Cementi del Veneto, kar lahko interpretiramo kot del fašistične politike koncentracije industrijskih podjetij znotraj posameznih industrijskih panog v drugi polovici tridesetih let.

Prisotnost bančnega kapitala oz. investicij italijanskih bank v cementarne⁸³ ter tudi, v primeru puljske cementarne, državnih investicij v industrijo (preko urada Banca d'Italia za financiranje industrije⁸⁴) pa kaže na prisotnost Jacobs-ekonomij. Namen teh investicij je ravno bil posodobiti in razširiti proizvodnjo - za vse cementarne je značilno, da so vseskozi intenzivno vlagale v posodabljanje produkcije.

4. 6. *Industrija predelave rib*

Glavni lokacijski dejavnik za industrijo predelave rib je bila surovina. Zato so obrati za predelavo rib na območju severovzhodnega Jadrana bili locirani v obalnih mestih, saj so tam imeli najlažji in najhitrejši dostop do rib. Na enem kraju je lahko bilo prisotnih več obratov različnih podjetij – tako so v Gradežu imeli obrate podjetja »S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.« (krajše Arrigoni),⁸⁵ »Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari« (krajše Conservifici),⁸⁶ »Società Italiana Prodotti Alimentari L. Torrigiani« (krajše Torrigiani)⁸⁷ in »Alimentaire, Società anonima per l'industria delle conserve« (krajše Alimentaire),⁸⁸ v Izoli prav tako Arrigoni, Conservifici in Trojan, ki ga pozneje prevzame Torrigiani,⁸⁹ v

⁸¹ ASBI, Spettorato, Corda n. 100, fasc. 18, 25. 9. 1939.

⁸² AST, Schedario C. d. C. N. 739, 31. 9. 1939.

⁸³ Banco di Roma in Banca Nazionale di Credito, pozneje pa Credito Italiano in COMIT, so bili glavni delničarji pri Cementi Isonzo v letih 1925–1934 (BCT, Dati e notizie, str. 222) in pri Istriana dei Cementi v letih 1926–1939 (AST, Schedario C. d. C. N. 739, 25. 5. 1927).

⁸⁴ AST, Schedario C. d. C. N. 739, 31. 3. 1930.

⁸⁵ Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1855 s sedežem v Genovi, ukvarjalo se je s predelavo mesa in konzerviranjem. Po prvi svetovni vojni je vodstvo podjetja, tudi na osnovi izkušenj s predelavo in konzerviranjem živil, videlo priložnost za investicije v razvoj ribje predelovalne industrije. Tako so postali lastniki obratov za predelavo rib v Gradežu (Grado), Devinu, Izoli, Umagu, Fažani in Malem Lošinjju. – Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 17. 8. 1917; BCT, Dati e notizie, str. 193–194.

⁸⁶ Začetki podjetja segajo v leto 1881, ko je bila v Parizu ustanovljena delniška družba »Société Générale Française de Conserves Alimentaires S. A.«, ki je imela v lasti obrate za konzerviranje rib v Izoli, Rovinju, Gradežu in na Cresu. Leta 1893 podjetje prevzela Anglo-avstrijska banka iz Trsta. Podjetje se je preimenovalo v »Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari della filiale della Banca Anglo-Austriaca a Trieste«, sedež podjetja je bil v Trstu. Poleg konzerviranja rib so predelovali in konzervirali še razno zelenjavo in meso. – BCT, Dati e notizie, str. 201.

⁸⁷ Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1918 s sedežem v Rimu, glavnim delničarjem iz Firenc in obratom v Gradežu. – Archivio Camera di Commercio di Gorizia (Archivio C. d. C. G.), N. 17723, 12. 6. 1925.

⁸⁸ Podjetje je bilo ustanovljeno 17. 4. 1910 s sedežem v Trstu. Namen podjetja je bil proizvodnja konzerv z živili in proizvodnja embalaže. – Archivio C. d. C. TS, N. 3197, leto 1925.

⁸⁹ Podjetje je obstajalo od 1. 7. 1908. Sedež podjetja je bil v Trstu, tovarna za konzerviranje živil pa v Izoli. Že leta 1919 so prodali tovarni v Izoli in Unijah podjetju Torrigiani & C. iz Firenz oz. iz Rima. – AST, TCM, Rg C II 95, 22. 4. 1913; 5. 1. 1927).

Fažani Arrigoni in Alimentaire, na Cresu (Mali Lošinj in Unije) Arrigoni, Conservifici in Trojan (oz. Torrigiani), v Kopru pa »Giovanni Depangher & C.« (krajše Depangher)⁹⁰ in Società Adriatica Lavorazioni Alimentari (S. A. L. A.).⁹¹ Ta koncentracija obratov na določenih krajih je tesno povezana z ribolovno dejavnostjo, saj sta npr. Gradež in Izola bila že v 19. stoletju centra ribiške dejavnosti na območju severovzhodnega Jadrana. Dodatno so podjetja uporabljala tudi obstoječe prometne povezave po morju za transport opreme ali izdelkov. Na lociranje te industrije v obalnem pasu je torej vplivalo več lokacijskih dejavnikov - surovina, transport in trg - pri čemer je glavni dejavnik bila surovina.

Poglavitni trg za izdelke te industrije je bil prostor srednje in jugovzhodne Evrope, natančneje, države bivše Avstro-Ogrske monarhije. To je povezano s silovitim razvojem te industrije v tedanjem Avstrijskem Primorju konec 19. in v začetku 20. stoletja.⁹² Trgi srednje in jugovzhodne Evrope, kot lahko sklepamo na osnovi delovanja dveh največjih podjetij, Arrigonija in Conservificijev, so ostali glavni klienti vse do druge svetovne vojne.⁹³ Njihovo zapiranje in konkurenca iz Španije, Portugalske in Francije v obdobju velike gospodarske krize so tako posebej močno prizadeli proizvodnjo v obeh podjetjih.⁹⁴ Obe podjetji sta v celotnem medvojnem obdobju nastopali tudi na »domačem«, italijanskem trgu, a je le-ta zanju imel sekundarni pomen.⁹⁵

Pri lokacijskem dejavniku kapitala lahko opazimo več primerov Jacobs-ekonomij. Pri razvoju večjih podjetij je kapital prihajal iz Trsta (razvoj Conservificijev je podprla Anglo-avstrijska banka iz Trsta, Alimentarie avstrijsko podjetje iz Trsta⁹⁶), medtem ko so manjša do srednje velika podjetja nastala bolj z »lokalnimi« podjetniškimi pobudami (Trojan so ustanovili trgovci in (bančni) uslužbenci iz Trsta ter podjetnik iz Izole,⁹⁷ Depangher in S. A. L. A. prav tako podjetniki, posestniki in posamezniki različnih poklicev iz Kopra, Trsta ter Izole⁹⁸). Tudi pri razvoju podjetij po prvi svetovni vojni lahko opazimo Jacobs-ekonomije, preko prihoda podjetniškega in bančnega

⁹⁰ Že v 19. stoletju naj bi Giovanni Depangher ustanovil tovarno v Kopru, ki je v začetku 20. stoletja delovala kot podjetje »Giovanni Depangher & C.«, z lastnikom iz Budimpešte. – AST, TCM, Rg A II 6, 22. 4. 1908.

⁹¹ Archivio C. d. C. TS, N. 354, 29. 8. 1923.

⁹² Nadja Terčon: Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918). Koper, Piran 2004, str. 63–67.

⁹³ Za Arrigoni gl. BCT, Dati e notizie, str. 194; Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 9. 4. 1935. Za Conservifici gl. AST, Schedario C. d. C. N. 326, 30. 6. 1930.

⁹⁴ To nam potrjuje tudi padec števila zaposlenih delavcev v obeh podjetjih za dve tretjini leta 1932 v primerjavi z letom 1929 (z okoli 3000 na 1000). – Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, str. 143.

⁹⁵ Edino Arrigoni si je v drugi polovici tridesetih let, v času nove avtarkične ekonomske usmeritve Italije, pridobil večja državna naročnika. – Archivio Centrale dello Stato (ACS), Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«, 3. 3. 1939.

⁹⁶ Archivio C. d. C. TS, N. 3197, 17. 4. 1910.

⁹⁷ AST, TCM, Rg C II 95, 22. 4. 1913.

⁹⁸ Za Depangher gl. AST, TCM, Rg C II 125, za S. A. L. A. pa Archivio C. d. C. TS, N. 354, 29. 8. 1923.

kapitala iz »stare« Italije. Tako se je Arrigoni razvijal s pomočjo svojega obstoječega podjetniškega in tehničnega znanja ter izkušenj, skupaj s podporo tržaške BCT.⁹⁹ Conservifici je po vojni prevzelo »sestrsko« podjetje »Ampelea« iz Rovinja, katerega lastnice so bile banke iz »stare« Italije.¹⁰⁰

Za obdobje velike krize in let po njej pa so značilne MAR-ekonomije, torej koncentriranje industrije in specializacija. Tako v času krize propade podjetje Torrigiani, njegove obrate dobi Arrigoni, ki v drugi polovici tridesetih let združuje z največjo skupino obratov na območju severovzhodnega Jadrana.¹⁰¹ Kriza je privedla tudi do formalne združitve Conservifici v Ampeleajo (leta 1933), ki je prav tako investirala v širjenje svoje proizvodnje in v lastno ribiško floto.¹⁰² Pred začetkom druge svetovne vojne je industrija predelave rib na območju severovzhodnega Jadrana bila močno koncentrirana, s samo dvema velikima podjetjema (Arrigoni in Ampelea), a s tovarniško organizirano in specializirano proizvodnjo¹⁰³ ter z velikim številom zaposlenih,¹⁰⁴ pri čemer je Arrigoni spadal med največja industrijska podjetja v prostoru severovzhodnega Jadrana.

5. Zaključek

Na osnovi predstavljene metodologije in analize razvoja izbranih industrijskih panog lahko ugotovimo, da je v mestnih središčih (Trst in Gorica) obstajala bistvena koncentracija industrijske dejavnosti, pri čemer je Trst funkcioniral kot območni pol rasti. Železarska in jeklarska, tekstilna in premogovniška industrija kažejo močno navezanost na Trst kot prometno in trgovinsko središče ter center podjetniškega kapitala in znanja (urbanizacijske ekonomije), prav tako tudi visoko stopnja kapital-ske in delovne intenzivnosti ter močne MAR- in Jacobs-ekonomije. Na temelju teh značilnosti jih lahko označimo kot ključne industrije. Osrednje ključne industrije pa so bile ladjedelniške in pripadajoče strojne industrije. Vse te industrije so s številom zaposlenih, s kapitalom in (poslovnim) znanjem podjetnikov oz. ekonomskih elit ter s transportno, logistično in trgovsko mrežo pripomogle k formiranju Trsta kot pola rasti. Tako ključne industrije (z izstopajočo pozicijo ladjedelnic) predstavljalo enega

⁹⁹ BCT, *Dati e notizie*, str. 193–194.

¹⁰⁰ Podjetje »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche, s sedežem v Rovinju, je bilo ustanovljeno leta 1906 na pobudo iste Anglo-avstrijske banke, po vojni pa sta v »Ampelea« in »Conservifici« glavna delničarja postali italijanski banki COMIT in Banca Italiana di Sconto. – AST, *Schedario C. d. C. N.* 326.

¹⁰¹ Sredi leta 1937 so obrati bili v Izoli, Gradežu, Umagu, Fažani, Malem Lošinj in Unijah, Pulju, Ceseni, Sestu Fiorentinu in Pistoiji. Zaposlenih so imeli okoli 3.500 delavcev. Predelovali in konzervirali so različno zelenjavo in ribe. – ACS, *Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«*, 9. 6. 1937.

¹⁰² *Archivio C. d. C. TS*, N. 9107, 27. 4. 1936.

¹⁰³ Največja obrata obeh podjetij sta bila v Izoli. – *Archivio C. d. C. TS*, N. 6925, 22. 3. 1938; *Archivio C. d. C. TS*, N. 9107, 31. 12. 1934.

¹⁰⁴ Arrigoni je v drugi polovici tridesetih let imel zaposlenih okoli 5000 delavcev. – ACS, *Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«*, 9. 6. 1937.

od stebrov tržaške predvojne in povojne ekonomije, poleg (mednarodnega) prometa in trgovine.

Nadalje lahko opazimo zelo močno delovanje tržaških lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij pri izbranih podjetjih v kovinski in strojni industrijski panogi, ki so bila neposredno vezana na tržaško ladjedelniško industrijo, torej bila locirana v mestu, kjer opravljajo specializirano dejavnost za glavno industrijo in kjer izkoriščajo prednosti urbanega centra. Po drugi strani je tekstilna industrija predelave bombaža bila po vložnem kapitalu, organizaciji proizvodnje in številu zaposlenih delavcev ena izmed največjih industrij v obravnavanem prostoru, ki ni bila locirana v Trstu, a je njen razvoj bil močno odvisen od delovanja tržaškega pristanišča kot uvozno-izvozne luke za surovine in izdelke ter od podjetniške vitalnosti tržaške družine Brunner.

Za podjetja iz drugih industrijskih panog, gradbene industrije (cementarne) in ribje predelovalne industrije veljajo šibke urbanizacijske in lokalizacijske ekonomije, ki kažejo določeno povezanost s Trstom le preko dejavnika transporta (cementarna v Anhovem) in kapitala (prenos podjetniškega znanja in kapitala iz tržaškega mestnega okolja). V obeh panogah je vpliv Trsta močnejši preko Jacobs-ekonomij, pri čemer bi izpostavili sodelovanje različnih trgovcev, podjetnikov in posestnikov iz lokalnega okolja s tistimi iz Trsta pri razvoju industrije predelave rib. To pojav dokazuje, kako na razvoj industrijske dejavnosti v ne-mestnem okolju vzporedno vplivata tako proces pronicanja iz mesta kot »avtonomne« lokalne pobude.

Železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstilna industrija ter premogovništvo kot ključne industrije skupaj sestavljajo osnovni industrijski skelet v obravnavanem prostoru. Ko prištejemo še cementarne in večja podjetja iz industrije predelave rib, lahko vidimo, kako sega en krak industrijskega skeleta iz Trsta proti Tržiču in okolici, kjer sta močno zastopani tekstilna in industrija predelave rib (Gradež) ter naprej proti Gorici in Ajdovščini, kjer so glavna središča tekstilne industrije in proti Kobaridu, kjer najdemo tovarno cementa v Anhovem; drugi krak pa iz Trsta proti Pulju do labinskih rudnikov (premogovništvo), s točkami v Izoli in tudi okoli otoka Cresa (Mali Lošinj in Unije), kjer so največji obrati industrije predelave rib. Ta skelet se je oblikoval v letih 1890–1914 in ohranil svojo strukturo vse do druge svetovne vojne. Pri njegovem formiranju in ohranjanju so pomembno vlogo imele tudi MAR- oz. Jacobs-ekonomije, pri čemer so Jacobs-ekonomije prevladovale od začetka 20. stoletja do velike gospodarske krize. Tako so v času pred prvo svetovno vojno skelet oblikovali tržaški podjetniki ter tržaške in avstrijske banke, v letih 1918–1929/1930 pa tržaški podjetniki, ob prisotnosti bančnega kapitala iz »stare« Italije. Pri tem velja izpostaviti tržaško družino Brunner, ki so po vojni ustvarili ogromen industrijski koncern ter osrednji tržaški bančni zavod (BCT), ki je bila glavna opora tako Brunnerjem kot tudi podpirala druga večja podjetja (npr. Arrigoni). Trideseta leta prinesejo v industrijski razvoj v ta prostor tako značilno prisotnost državnega aparata in njegovih politik. Ta prisotnost se posredno zrcali v procesih koncentriranja dejavnosti in integracije v državne ali privatne koncerne oz. v krepitvi delovanja MAR-ekonomij. Tedaj propadejo tržaške podjetniške elite in BCT ter se kot glavni oblikovalci omenjenega industrijskega skeleta vzpostavijo podjetja iz »stare« Italije,

v sodelovanju z državnimi skladi in državno ekonomsko politiko. Zaradi tega velika gospodarska kriza predstavlja ključno diskontinuiteto v procesu industrializacije v izbranem prostoru.

Kljub politični ločenosti območja Furlanske province od Avstrijskega Primorja pred prvo svetovno vojno, pride po vojni do povezovanja industrij med obema območjema, vidno pri sodelovanju cementarn v konzorciju, integraciji škedenjske in videmske železarne v državni koncern ILVA ter pri prehajanju delovne sile in poznejši integraciji furlanskih in goriških tekstilnih obratov pod vodstvom Brunnerjev. Kljub tem primerom, pa, ob upoštevanju razvoja še drugih industrijskih panog, ne pride do večje povezanosti obeh območij v medvojnem času, tako da industrijski skelet ostane omejen na območje Primorske, Goriške in Istre.

Nastanek in oblikovanje industrijskega skeleta s Trstom kot polom rasti v prostoru severovzhodnega Jadrana lahko interpretiramo kot glavni rezultat procesa industrializacije. Vendar industrijski skelet ni nikoli prerasel v industrijsko regijo v Pollardovem smislu. Vzrok za to je v tem, da so se ključne industrije, primarno ladjedelniška, že od sredine 19. stoletja dalje razvijale v službi tržaške trgovinske in pomorske dejavnosti, ne da bi kdajkoli postale glavni »izvozni produkt« industrijskega skeleta. Drugače povedano, v prostoru severovzhodnega Jadrana so se oblikovale tiste ključne industrije, ki so s svojo organizacijo proizvodnje, ekonomijo obsega, pretokom kapitala in znanja ter logistično mrežo ustvarile specifično formo industrijskega skeleta, ki izstopa iz svoje okolice. Vendar temu prostoru umanjka druga glavna značilnost, to sta identiteta in obseg industrijske regije v odnosu do ostalih regij ali območij, saj primarna identifikacijska točka Trsta kot območnega pola ostane razvoj mesta kot trgovinskega, transportnega in urbanega središča, ne pa kot industrijskega.

Hrvoje Ratkajec

INDUSTRIALISATION PROCESS AND THE ESTABLISHMENT OF THE INDUSTRIAL REGION IN THE NORTH-EASTERN ADRIATIC 1900–1940

S U M M A R Y

The aim of this article is to present the industrialisation process and the establishment of the industrial region in the area of the north-eastern Adriatic in the period between 1900 and 1940. In this regard it especially emphasises four main research problems: 1) the characteristics of industrialisation in the area of Friuli, the Littoral region (Primorska) and Istria, which was, in the administrative and political sense, mostly a part of Austro-Hungary between 1900 and 1918, while in the period between 1918 and 1940 the whole of it belonged to the Kingdom of Italy; 2) the development of industrial activities in the urban and rural environment by establishing a network of industry in the area as well as relations between the cities and the rural areas; 3) cities as the centres of industrial development or growth poles and the formation of the industrial region; 4) the influence of the political borders and state economic policies on the process of industrialisation.

The article focuses on analysing the industries or industry sectors characteristic of the industrialisation process (iron and steel, metal products, mechanical, textile and coal industry) as well as industries specific for a certain area (building materials and fish processing industry). The methodology used stems from Pollard's interpretation of the establishment of industrial regions, but we have expanded it with the general theory of location, which explains the way in which the industrial facilities at certain loca-

tions are built. This is followed by the theory of growth poles, which explains how the industrial activities in a certain area are connected through a central point or city – typically the largest industrial centre in the area, as well as the MAR spillover and Jacobs spillover, allowing us to identify the development of the industrial activities simultaneously with the expansion of the influence of the city.

The basic research method was the economic-historiographic analysis of the functioning and business operations of the individual industrial companies in the selected industries. Through this analysis we were able to form a picture of the development of industries in the area, and observe the presence and influences of the political borders and economic policies. The basic archive sources were the registers of companies from the State Archives of Trieste, from the Trieste as well as Gorizia and Udine Chambers of Commerce and Industry, and selected collections from the State Archives in Pazin.

The conclusions of the analysis showed that in the area of north-eastern Adriatic during the industrialisation process a basic industrial structure or the so-called industrial framework formed, centred in Trieste as the regional growth pole towards which the development of key industries gravitated. However, due to its specific development this industrial framework never developed into an industrial region. This is related to the decisive influence of the Great Depression on the process of industrialisation. While after World War I the continuity with the pre-war period had still existed and had been apparent in the activities of the Trieste business elites and banks, the period of the 1930s represented a key turning point – at this time the fascist policy of the state-managed economy became the leading driving force of the industrialisation process.